

Ольга Шемчук,
студентка 4 курсу
ННІ філології та журналістики
ЖДУ імені Івана Франка.
Науковий керівник: **В. М. Титаренко**,
кандидат філологічних наук, доцент

НАЗВИ ДИКИХ ПТАХІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено походження назв птахів, які належать до групи диких, виявлено шляхи появи цих лексем в українській мові, з'ясовано новотвори.

Актуальність теми в тому, що на сьогодні немає єдиної праці, яка може дати вичерпну інформацію щодо етимології назв диких птахів. Ці слова заслуговують на уважне та детальне дослідження, виходячи з того значення, яке вони мають у мовній системі слов'янських мов, – писав дослідник праслов'янських назв птахів Л. Булаховський. Автор зазначав, що зусиллями багатьох учених (Ф. Міклошича, Е. Бернекера, Д. Боранича, А. Брюкнера та ін.), які працювали над питаннями слов'янської етимології, було зібрано та висвітлено в порівняльно-історичному плані значний за обсягом матеріал [1]. Названі вчені поклали початок подальшому дослідженню слов'янських орнітонімів.

Матеріал про назви птахів можна знайти не лише в спеціальних статтях дослідника, але й у книзі, присвяченій загальним питанням мовознавства, де Л. Булаховський розглядає ознаки, покладені в основу номінації, указує на характерні риси, відповідно до яких птахи отримали свої назви, порівнює мотиваційні ознаки аналогічних назв птахів у сербській, німецькій, французькій і латинській мовах [1].

Предметом дослідження є лексеми на позначення назв диких птахів. Об'єкт дослідження – словники української мови XIV – XV ст., XVI – I пол. XVII ст. та сучасний одинадцятитомний словник української мови.

Із виявлених у студійованих словниках лексем до назв диких птахів належать: *балабан, ворона, горобець, голуб, горлиця, жайворонок, журавель, зозуля, ластівка, лебідь, лелека*.

Балабан – птах родини соколових [3].

Лексема *балабанъ, болобанъ* походить від турецького *balaban* 'балабан' [6, Т 2, с. 73]. Давня слов'янська назва балабана "красний сокіл" указує не лише на теплі кольори забарвлення, а й на його видатні якості, як ловчого птаха. Є в птаха іще одна слов'янська назва – *рарог*.

У словнику української мови XVI – I пол. XVII ст. зафіксовано два значення: 'птах родини соколових' та 'власна назва' [6, Т 2, с. 73], але в процесі розвитку значення слово зазнало змін. У сучасній українській мові ці семантичні варіанти зберігаються, водночас розвинувся ще один: 'трав'яниста рослина з суцвіттями білих квіток' [5, Т 1, с. 119].

Ворона – хижий птах із чорним або сірим оперенням, що живе на деревах поблизу людських поселень; у народі птаха уособлює лиховісність, її каркання не провіщає нічого доброго [3].

У словнику староукраїнської мови XIV – XV ст. ця лексема мала три значення: 'власна особова назва'; 'власна географічна назва'; 'назва річки' [7, Т 1, с. 197], але як назва птаха в праці не засвідчено. Водночас уже в словнику української мови XVI – I пол. XVII ст. зафіксовано семантику: 'назва птаха: ворона', 'власна особова назва' та 'власна географічна назва' [6, Т 3, с. 97]. На сучасному етапі нашої мови всі значення збереглися та розвинулось переносне 'про неуважну людину' [5, Т 1, с. 740].

Горобець – маленький сірий птах, який живе поблизу житла людини. Птахові притаманна шлюбна символіка, а також символіка спритності, моторності, злодійства; у народному світосприйманні набув недоброї слави – якщо б'ється в шибку, то в родині буде покійник або погані вісті; єдиний із птахів, що не святкує Благовіщення і в'є в цей день гніздо [3].

На позначення цього птаха в словнику XVI – I пол. XVII ст. засвідчено форми *воробець*, *воробій*. Лексема мала два значення: 'назва птаха: горобець' та 'власна особова назва' [6, Т 3, с. 85]. У такому оформленні слово вживається в діалектному мовленні, а літературним варіантом стала форма з початковим *г*: *горобець*, від якого розвинулася зменшено-пестлива форма *горобчик*.

Слово *горобець* та його похідні зменшено-пестливі – *горобчик*, *горобчичок*, *горобеня*, *горобенятко* 'пташа горобця' – зафіксовано в словниках української мови, що свідчить про їх нормативність.

Голуб – птах ряду горобцеподібних з різнобарвним оперенням та великим волом; Божа птиця, жертковий птах, біблійний символ Святого Духа; до останнього часу вважалася святою птахою в багатьох місцевостях України [3].

У XVI – XVII ст. лексема, крім прямого значення 'назва птаха: голуб', уживалася в переносному 'втілення чистоти, щирості' [6, Т 3, с. 114]. У процесі розвитку в аналізованому слові поряд із семантикою 'птах ряду голубоподібних з різнобарвним пір'ям та великим волом' розвинулися інші значення 'пестливе називання чоловіка' (*розм.*) та 'прикраса з паперу, воску або інших матеріалів, що має вигляд такої птиці' (*заст.*) [5, Т 2, с. 118], а варіант 'втілення чистоти, щирості' архаїзувався.

Лексема *голуб* та її похідні зменшено-пестливі – *голубець*, *голубчик*, *голубчичок*, *голубонько*, *голубок*, *голубочок*; *голубеня*, *голуб'я* 'пташа голуба'; назва жіночого роду – *голубка*, *голубиця*; зменшено-пестливі – *голубонька*, *голубочка* активно вживаються в сучасній українській мові.

Горлиця – лісовий птах, менший від голуба; дикий голуб; у народі – віщий птах і символ жінки, що тужить і сумує; за поведінкою птаха вгадували посівну пору: «горлиця заворкувала – час сіяти коноплі» [3].

У словнику української мови XVI – I пол. XVII ст. лексема мала семантику 'лісовий птах, менший від голуба'; 'дикий голуб: горлиця' [6, Т 3, с. 116]. У процесі еволюції в слові відбулося розширення семантики, оскільки в словнику української мови зафіксовано чотири значення: 'лісовий птах, менший від голуба; дикий голуб'; 'ласкаве звернення до дівчат та жінок'; 'давній народний

український танець і музика до нього'; 'українська сольна народна пісня' [5, Т 2, с. 132]. Від лексеми *горлиця* утворено зменшено-пестливе слово *горличка*.

Жайворонок – польова або степова співуча пташка з сірим оперенням; прилітає ранньою весною, тому здавна сприймають як вісника весни [3].

У староукраїнський період лексема *жайворонок* поширена була із семантикою 'назва птаха: жайворонок' та 'особова власна назва', що підтверджує словник цього періоду [6, Т 4, с. 116]. У подальшому в слові розвинувся ще один лексико-семантичний варіант 'виріб із тіста, що формою нагадує жайворонка' [5, Т 2, с. 503].

Від *жайворонок* утворилися похідні *жайворінок*, *жайворон*, *жайві*; використовується зменшено-пестлива форма *жайворончок*; *жайвороня*, *жайворонча* 'пташа жайворонка'.

Журавель – великий перелітний птах з довгими ногами та шиєю й прямим гострим дзьобом; живе по лісових та степових болотах; Божа птиця, птах Сонця [3].

У словнику української мови XVI – I пол. XVII ст. зафіксовано два значення лексеми *журавель* – назва птаха: 'журавель' та 'жердина біля колодязя: журавель' [6, Т 4, с. 182]. У процесі розвитку слово зазнало структурних змін, зокрема розвинувся ще один лексико-семантичний варіант: 'народний сюжетний танець, у якому танцюючі зображають журавлів' [5, Т 2, с. 547]. Від назви *журавель* утворено похідні форми *журав* (жін. *журавка*, *журавлиця*); зменшено-пестливі – *журавлик*, *журавличок* (жін. *журавочка*); *журавлення* 'пташа журавля'.

Зозуля – перелітний птах-самка із світло- чи бурувато-сірим оперенням; кладе яйця в чужі гнізда; за однією з легенд, зозуля хотіла звити гніздо на Благовіщення, коли ще жодна птиця не в'є гнізда, за що Бог її покарав, тому вона свого гнізда й не має; давня виступає віщункою життя (давня назва – *зигзіця* – *зегзіця*) [3].

Лексема *зозуля*, *зазуля*, *зезуля*, *зезюля*, а також синонімічна назва *кукавиця*, *кукувка* зафіксовані словником української мови XVI – I пол. XVII ст.: 'назва птаха: зозуля' та 'особова власна назва' [6, Т 4, с. 76]. Із перерахованих форм лише *зозуля* є нормативною, інші не стали надбанням української літературної мови, але поширені в її діалектах. У словнику зафіксовано такі похідні утворення: *зозулиця*; зменшено-пестливі – *зозулька*, *зузуленька*, *зозулечка*; *зозуль*, *зозол* 'самець зозулі'. Лексема зазнала семантичних змін, зокрема набула переносного значення: 'жінка, яка залишає чи підкидає своїх дітей'.

Ластівка – перелітний птах ряду горобцевих з вузькими гострими крилами, стрімкий у льоті; «чиста» пташка, провісниця весни, пробудження, відродження [3].

Лексема *ластівка* в староукраїнський період була однозначною: 'назва птаха: ластівка' [6, Т 15, с. 238]. У процесі розвитку з'явилося переносне значення 'ласкава назва дівчини або жінки' (розм.) [5, Т 4, с. 452].

Назва *ластівка* утворила похідні та зменшено-пестливі форми – *ластівочка*, *ластівонька*; *ластовеня*, *ластів'я*, *ластовенятко*, *ластів'ятко* 'пташа ластівки'.

Лебідь – великий перелітний дикий водоплавний птах із довгою, красиво вигнутою шиєю й білим (рідше чорним) пір'ям; «святий птах» – символ чистоти фізичної і духовної [3].

У словнику української мови XVI – I пол. XVII ст. зафіксовано лексему *лебідь* з трьома значеннями: 'великий дикий або домашній водоплавний птах: лебідь'; '(геральдичний знак) лебідь'; 'особова власна назва' [6, Т 15, с. 250]. У сучасній українській мові додатково розвинулося переносне значення 'пестливе звернення до чоловіка або жінки' [5, Т 4, с. 458], натомість на периферію відійшов варіант '(геральдичний знак) лебідь'.

Слово має такі похідні – *лебедик, лебедонько, лебедочко*; жін. *лебедиця, лебідка, лебедіха, лебедя*, – *лебідонька, лебедонька, лебідочка, лебедочка, лебедя, лебедятко* 'пташа лебедя'.

Лелека – великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами, у народі виступає символом праці та відданості; вважають, що займати його не можна, бо хату спалить [3].

Лексема лелека в аналізованих словниках відсутня, натомість засвідчено назва *бусоль* та її варіанти *бусель, бусюль, бучакь*. [6, Т 3, с. 77].

Сучасний словник із цих лексем не фіксує два варіанти – *бусюль, бучакь*, але вони поширені в діалектах. Натомість уживаються нові утворення: *бузькó* – *бузьок* – *боця́н* – *боця́н*; а також зменшено-пестливі форми – *лелечка, лелечі́ха* 'самка лелеки'; *лелечá* – *лелеченя́* 'пташа лелеки'. Назва не зазнала змін у семантиці.

Отже, більшість назв зберегли своє давнє значення. Новоутвореною є лексема *лелека*, оскільки в словнику української мови XVI – I пол. XVII ст. ця назва не зафіксована. Від усіх слів утворилися зменшено-пестливі форми (*горобчик, горобчичок, горобеня́, горобенятко; голубчик, голубчичок, голубонько, голубок, голубочок; голубонька, голубочка; горличка, жайвороночок; жайвороня́, жайворонча́; жура́влик, жура́вличок, журавочка; зозу́лька, зузу́ленька, зозулечка; ластівочка, ластівонька, ластовеня́, ластовенятко, ластів'ятко; лебідонька, лебедонька, лебідочка, лебедочка, лебедяткоя, лелечка*). Окремі лексеми зазнали семантичних змін, зокрема розвинули переносне значення (*голуб, голубка, ворона, горлиця, лебідь, лебідка, ластівка* тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.
2. Грінченко Б. Словарь української мови: У 4-х тт. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958–1959.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 666 с.
4. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. – К.: Наукова думка, Т. 1–7. – 1982–2012.
5. Словник української мови: В 11-ти т. / гол. ред. кол. І. К. Білодід. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. I – XI.

6. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАН України. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; уклад. Д. Гринчишин, М. Чікало. – Львів, 1994 – 2013. – Вип. 1–15.

7. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У двох т. – К.: «Наукова думка», 1977 – 1978.

Ольга Ярмолюк,
студентка 4 курсу
ННІ філології та журналістики
ЖДУ імені Івана Франка.
Науковий керівник: **Г. І. Гримашевич,**
кандидат філологічних наук, доцент.

НАЗВИ ДОМОВИКА В ГОВІРЦІ С. СТРОКІВ ПОПІЛЬНЯНСЬКОГО Р-НУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛ.

У статті з позиції лінгвістики та етнолінгвістики проаналізовано назви домовика – міфологічного персонажа, духа домашнього господарства, зафіксовані в говірці с. Строків Попільнянського р-ну Житомирської обл.

Міфологічна лексика, відображаючи фрагменти міфологічної свідомості, становить одну з лексичних мікросистем мови. Її специфіка виявляється передовсім через аналіз семантики міфонімів, установлення засобів їх називання, дослідження міфолексем у функціональному аспекті. Звертання до міфологічних номінацій зумовлене широким і різнобічним зацікавленням лінгвістів, фольклористів, етнографів до міфологічного матеріалу [2, с. 1].

Незважаючи на відносно велику кількість публікацій про українську демонологію (у яких помітною є відмінність щодо наукової глибини, переконливості й довідності висновків), сьогодні ще відчутною є інформаційна недостатність, неповнота цих свідчень; даються взнаки відсутність докладного опису складу демонічних персонажів української народної культури за ареалами, зонами, як і вичерпного картографічного та словникового опрацювання цього матеріалу. Сьогодні потрібно великих зусиль і спеціальних пошуків, аби окреслити сучасну географію народних назв демонічних істот, не кажучи вже про реконструкцію давніших ареалів. Адже тривалий час у діалектних питальниках не було спеціальних розділів чи кола питань про назви демонічних істот, а тому не було зібрано матеріал тоді, коли його ще можна було зібрати значно повніше. Нерівномірність обстеження всього українського етномовного простору за програмою вивчення народної демонології й демонікону, украй скупа інформація про територію поширення цих назв породили необґрунтоване на конкретних дослідження уявлення про «багатий» демонікон однієї культурної зони і «бідний» – іншої [5, с. 9].

Проблемам джерел запозичення міфологічних назв, мотивів номінації, міжмовних відповідників, етимології міфонімів, функціонування міфологічної лексики в сучасних умовах присвячено низку праць Й. Дзензелівського,